

очікуваних результатів реалізації обраної стратегії. Умови та обмеження розвитку регіонального туристично-рекреаційного комплексу визначають припустимий діапазон можливих змін параметрів експлуатації природно-ресурсного потенціалу території для задоволення потреб споживачів у проведенні дозвілля, оздоровлення та відпочинку, а способи впливу – вказують на інструментарій, застосування якого здатне дозволити не тільки досягати оптимального стану ефективності операцій з надання туристичних послуг, але й добиватися розширення кола доступних в цій сфері альтернатив.

На подальше дослідження заслуговують методичні аспекти моделювання наслідків реалізації певних стратегій розвитку регіонального туристично-рекреаційного комплексу, а також розробки сценаріїв, пов'язаних із використанням унікальних об'єктів туристично-рекреаційної сфери регіону.

Література

- 1.Бейдик О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О.О. Бейдик – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.
- 2.Дубницький В. Механізми управління маркетингом промислового регіона : монографія / В.И. Дубницький. – Донець: ІЭПІ НАН України, ООО «Юго-Восток, ЛТД» 2003. – 315 с.
- 3.Запоточний І. Державне регулювання регіональної економіки / І.В. Запоточний, В.І. Захарченко. – Харків: «Одіссей», 2003. – 592 с.
- 4.Игнатъев А.В. Российский туризм в эпоху глобализации: стратегия, конкурентоспособность, перспективы : монография / А.В. Игнатъев. — М. : Издательство «Палеотип», 2007. — 280 с.
- 5.Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / Київ, центр Ін-ту Схід-Захід; за ред. С.Максименка. – К.: Міленіум, 2003. – 244 с.
- 6.Інфраструктурне забезпечення конкурентної економіки регіонів (методологія і механізми) // НАН України. Інститут регіональних досліджень. Ред. кол.: науковий редактор д.е.н. проф. Беленький П.Ю. – Львів, 2002. – 308 с.
- 7.Кифяк В. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. - 300 с.
- 8.Котлер Ф. Маркетинг мест. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы / Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн, Д. Хайдер. – СПб: Стокгольмская школа экономики, 2005. – 382 с.
- 9.Кротова Е. Рекреационно-туристский комплекс региона: теория и практика реформирования / Е. Л. Кротова. - Екатеринбург: УрО РАН, 2001. – 336 с.
- 10.Кузьменко Л. Управление функционированием и развитием экономики региона : монография / Л.М. Кузьменко. – Донець: ІЭП НАН України, 2004. – 284 с.
- 11.Янукович В. Социально-экономическое развитие региона: проблемы и пути решения : монография / В.Ф. Янукович. – К.: "Наукова думка", 2002. – 346 с.
- 12.Янукович В. Наука і практика управління соціально-економічним розвитком регіону / В.Ф. Янукович // Економіка України.- 2002. – №11 – С. 4-10.

Рецензент докт. екон. наук, професор В.А. Василенко

334.735

*Власенко В.А., к.е.н., доцент,
ВНЗ Укоопспілки „Полтавський університет економіки і торгівлі”*

ПІДХОДИ ДО ВИДІЛЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ

Постійні зміни навколишнього середовища, загострення конкурентної боротьби на ринках збуту призводять до необхідності розробки сучасних механізмів управління соціально-економічними системами. Особливого значення в ринкових умовах господарювання набувають питання управління споживчою кооперацією України як цілісною соціально-економічною системою, реалізації стратегічних напрямів її розвитку і забезпечення виживання у довгостроковій перспективі. З метою дослідження методологічних і практичних особливостей формування підходів до управління розвитком споживчою кооперацією України як соціально-економічною системою слід окреслити основні етапи її функціонування та відповідного розвитку, визначивши при цьому основні проблеми, з якими зустрічалися і продовжують долати у своїй повсякденній діяльності кооперативні організації та підприємства.

Соціально-економічні, юридичні та ідеологічні передумови, які сприяли виникненню і розвитку кооперативів та кооперативних об'єднань (спілок), були сформовані в умовах становлення і розвитку капіталістичних відносин. Зародження споживчих товариств почалося у другій половині XVIII ст. Створення і становлення споживспілок започаткувало новий період розвитку – утворення

системи споживчої кооперації України і організації національного кооперативного руху. Останніми роками, у зв'язку зі зростанням інтересу до проблем управління системою споживчої кооперації України в умовах становлення ринкових відносин, з'являється значна кількість наукової, методичної, навчальної літератури, де висвітлюється теорія і практика управління споживчою кооперацією України, як у цілому по системі, так і в окремих її об'єктах – підприємствах і організаціях.

У сучасний період теоретичним та практичним аспектам вирішення проблем управління розвитком кооперативного господарства присвячено праці видатних вітчизняних та зарубіжних вчених, теоретиків і практиків кооперативного руху: І. Вахітова, А. Крашеніннікова, І. Лукінова, О. Фрідмана, Я. Антонюка, С. Бабенка, В. Апопія, С. Гелея, В. Гейця, П. Саблука, А. Чухна, М. Байдакова, А. Бернвальда, П. Вахріна, М. Виноградського, Г. Бланка, А. Панкратова, В. Білістера, М. Івлієва, В. Жигалова, Н. Голошубової, Я. Гончарука, І. Маркіної, М. Алімана, П. Балабана, О. Березіна, Ю. Гавриленка, В. Семчика, В. Марцина, М. Овчарука, Г. Скліяра, Н. Ушакової, Ф. Хміля та інших науковців. З попереднього огляду літературних джерел видно, що у своїх працях вчені і практики висвітлювали загальні питання управління системою споживчої кооперації України [1-3, 6, 13, 16, 17], визначили сутність, особливості, стадії розвитку споживчої кооперації на сучасному етапі [1, 4, 5, 9], зупинилися на аналізі факторів, що впливають на процес функціонування організацій і підприємств системи в умовах мінливого конкурентного середовища [2, 7, 10, 11, 15]. Проблеми удосконалення процесу управління системою споживчої кооперації України до цього часу залишаються актуальними. Роботи багатьох дослідників [4, 7, 11, 13, 17] свідчать про невирішеність і практичну значущість подальшого розкриття питань формування і впровадження ефективного організаційно-економічного механізму управління розвитком системи споживчої кооперації України в ринкових умовах господарювання, а також дослідження еволюційних етапів її розвитку.

Стрімкий розвиток національного кооперативного руху наприкінці XIX – початку XX століття призвів до необхідності перегляду існуючих механізмів управління кооперативними організаціями та підприємствами, а проблема виділення основних етапів розвитку системи споживчої кооперації України залишається актуальною, викликає жваві дискусії у наукових колах.

Метою статті є теоретичне обґрунтування і розробка практичних рекомендацій щодо виокремлення еволюційних етапів розвитку системи споживчої кооперації України в умовах трансформації національної економіки.

Відповідно до поставленої мети у роботі вирішено наступні завдання: розглянути особливості розвитку системи споживчої кооперації України на різних етапах її функціонування; узагальнити підходи до виділення основних еволюційних етапів розвитку системи кооперативного господарювання; розробити модель дослідження етапів розвитку системи споживчої кооперації України у відповідності до траєкторії соціально-економічного розвитку національної економіки.

Історія розвитку споживчої кооперації нараховує понад 140 років, коли у 1866 році з'явилося перше споживче товариство у м. Харкові. Теоретичні засади і практичні заходи щодо розвитку вітчизняного кооперативного руху в Україні розроблені в працях таких видатних вчених минулого, як Р. Оуен, А. де Сен-Сімон, Ш. Фур'є, В. Кінг, Ш. Жід, М. Балін, М.І. Кондратьєв, Дж. Рассел, О.В. Чайнов. Перші відкривачі кооперативної ідеї соціалісти-утопісти Ш. Фур'є, Р. Оуен, А. де Сен-Сімон, Ф. Лассаль та У. Кінг не лише теоретично обґрунтували кооперацію як форму суспільного розвитку, але й робили спробу відкрити споживчі товариства на практиці. Роберт Оуен одним із перших запропонував найманим робітникам і службовцям створювати кооперативи для покращення умов своєї праці та життя; провів експерименти по створенню різних об'єднань взаємодопомоги працюючим – „селищ єднання і кооперації”. Шарль Фур'є стояв у витоків формування промислової і сільськогосподарської кооперації; сприяв створенню вільних асоціацій – „фаланстерів” (виробничо-земельних общин). Фердинанд Лассаль сприяв зародженню принципів спілкового будівництва шляхом створення робітниками власних виробничих асоціацій (спілок) [10, с. 6-7]. Уільям Кінг, Абраам Грінвуд (ініціатор створення першого кооперативного товариства) та інші ідеологи розробили статuti, різні норми і правила управління господарською і фінансовою роботою, рахівництвом (бухгалтерський облік і аналіз), що допомогли кооперативам стати конкурентоспроможними громадсько-господарськими організаціями на початку XIX ст. [9, с. 42].

Про підтримку кооперативної ідеї писали Ч. Говардс, Дж. Якоб Холіоук, В. Тотоміанц, С. Бернштейн, Ж. Жорес, Дж. Гелбрейт, К. Маркс, В.І. Ленін та багато інших дослідників.

Значний внесок у становлення та розвиток кооперації в Україні зробили українські вчені, передусім економіст світової слави, класик управлінської кооперативної думки М.І. Туган-Барановський. Основоположник вітчизняного кооперативного руху у своєму дослідженні [16, с. 76, 96-102] відзначав, що „... духовною основою кооперації є солідарність інтересів її учасників...”

Ключова причина і мотив створення кооперативів полягає в узгодженні господарських інтересів кожної людини, можливості захисту інтересів слабких суспільних груп шляхом їх об'єднання в громадські організації... При цьому, одержання додаткової вигоди не є головною метою і пріоритетом". В цьому напрямі працювало багато видатних вчених і практиків: М.В. Левитський, С.В. Бородаєвський, Б.М. Мартос. Левитський М.В. вважав, що „кооперація є найбільш вдалим і кращим проявом людського генія у процесі будівництва соціально-економічного ладу". Він закликав дрібних селянських власників до колективного господарювання на основі добровільності, створення артілей як основних господарських і соціальних організацій [3, с. 31-32]. „Засобом поліпшення на краще умов людського існування, формою поступового подолання негативних явищ економічного ладу держави" назвав кооперацію С.В. Бородаєвський [1, с. 128]. На думку засновника Харківського споживчого товариства Б.М. Матроса [2, с. 56-57], „... основа кооперативного руху полягає у досягненні самостійного економічного становища товариств і подоланні диспропорцій у нерівності товарного обміну... Кооператив – це добровільне об'єднання людей з метою поліпшення їх власного добробуту шляхом сумісного ведення господарства на принципі рівноправ'я... Мета кооперативу полягає у зменшенні споживчих витрат його учасників із одночасним збільшенням їх трудових доходів". Ці вчені пропагували нейтральність кооперативів та загальне співробітництво, досягнення соціального прогресу шляхом економічної боротьби з крупним капіталом, морального удосконалення особистості тощо [7, с. 35].

Проведене дослідження дозволяє нам стверджувати, що науковці виділяють такі основні етапи розвитку системи споживчої кооперації України [5, с. 3-16; 3, с. 168-196; 9, с. 130-131]:

1. З середини 60-х рр. XIX ст. до початку XX ст. – зародження кооперації в Україні, створення перших споживчих товариств, формування організаційно-правової бази їх функціонування (розробка і прийняття статутів), започаткування та розвиток різноманітних видів діяльності, міжнародних зв'язків, розвиток принципів управління кооперативним господарством. Споживча кооперація України бере свій початок з часу, коли у м. Харкові у жовтні 1866 року було організоване перше споживче товариство [8].

Цей етап можна назвати періодом зародження (виникнення) системи, накопичення її потенціалу, споживча кооперація розвивається у містах.

2. З початку XX ст. до 1917 року – період інтенсивного розвитку кооперативного руху в Україні: значні темпи розвитку споживчої кооперації у сільській місцевості, наявність різноманітних видів споживчих товариств, формування законодавчої бази. Вже на початку 1914 року в Україні існувало 3280, а у 1918 році – 4873 споживчих товариства [3, с. 27].

Даний етап носить характер прискореного зростання, становлення системи і визначення її первинної структури, адаптації складових елементів (підсистем) до умов оточуючого середовища.

3. З 1917 року до кінця 30-х рр. XX ст. – удосконалення правового забезпечення споживчої кооперації та системи управління нею. У подальшому, з розширенням кооперативного руху, в інших регіонах України, насамперед в сільській місцевості, споживчі товариства почали об'єднуватися у спілки (районні, обласні), котрі у червні 1920 року на своєму об'єднаному засіданні прийняли рішення про створення Всеукраїнського центру споживчої кооперації – Вукоопспілки, яка згодом була перейменована в Укоопспілку. З 1920 по 1935 роки споживча кооперація неодноразово реорганізовувалася і водночас розширювала галузі господарської діяльності. Після 1935 року вона переорієнтувала свою діяльність винятково на сільську місцевість. Разом з цим, вона зазнала обмежень демократичних принципів і надмірне усупільнення економічного потенціалу [8].

На цьому етапі продовжується розвиток системи споживчої кооперації, формуються структура, основоположні принципи її діяльності, виокремлюються функції управління. У 30-х рр. XX ст. відбувається зміна напрямку розвитку системи відповідно до вимог індустріального суспільства і переорієнтації на систему державного планування.

4. З 1940-х рр. до середини 1980-х років – період відновлення діяльності споживчої кооперації у післявоєнний час з метою налагодження забезпечення населення продуктами харчування та речами першої необхідності. Найбільшого розвитку споживча кооперація України досягла на кінець 60-х та на початок 70-х років XX ст. У 1970-1990-х роках найбільш потужною кооперативною системою народного господарства залишалася споживча кооперація України, 99,7% всіх організацій і підприємств основних галузей системи працювали рентабельно.

Зазначений етап можна назвати періодом зрілості системи, коли зміни в оточуючому середовищі не призводили до суттєвої переорієнтації діяльності споживчої кооперації, відчувалася стабільність і динамічна рівновага, система стала автономною, самодостатньою і цілісною.

5. З середини 80-х рр. ХХ ст. по 1991 рік – кооперативна система, як і вся економіка постсоціалістичних країн, опинилася у кризовому стані. Вона втратила значну частину свого ресурсного потенціалу, відповідно скоротила свій внесок у загальнодержавний ВВП та національний дохід. Це досить характерні риси, властиві деформованим суспільствам, які перебувають у стані економічної кризи. Майже в усіх сферах народногосподарського комплексу України в 90-х роках відбувалися бурхливі процеси структурного занепаду [2, с. 28-31].

На початку 1991 року система споживчої кооперації України об'єднувала 12,3 млн. пайовиків і обслуговувала більше 22 млн. осіб (42,7%) населення України. До її складу входили 2100 споживчих товариств, 375 районних споживчих спілок і 25 облспоживспілок [6, с. 70].

Це період згасання (спаду) системи споживчої кооперації, виникнення досі прихованих внутрішніх чинників системної кризи, яка охопила всі галузі народного господарства України, розвалу окремих елементів встановленої організаційної структури і механізмів господарювання.

6. З 1991 року і до цього часу – відокремлення від держави системи споживчої кооперації України, подолання зазначених кризових явищ, активний пошук шляхів адаптації системи до нових умов господарювання, реформування відносин власності.

Із здобуттям Україною незалежності споживча кооперація переживає процес структурних змін і трансформації на ринкових засадах. Держава гарантує належні умови розвитку споживчої кооперації та її захист. З 1992 року діє Закон України „Про споживчу кооперацію” [14]. У 1992 році Укоопспілка вступила до складу Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) і стала повноправним членом цієї авторитетної організації [8].

Однак перехід до ринково-орієнтованої економіки та економічна криза в Україні протягом перших семи років незалежності, інфляція і гіперінфляція 1993-1994 рр., поява конкурентів та розрив господарських зв'язків з постачальниками товарів і сировини, що склалися в умовах панування радянської адміністративно-командної системи, негативно вплинули на стан фінансово-господарської діяльності споживчої кооперації. З різних причин з системи вибуло чотири облспоживспілки, більш ніж в 16 разів скоротилася чисельність пайовиків (до 483,8 тис. осіб у 2010 році), знецінилися обігові кошти, значно зменшилася кількість підприємств торгівлі і ресторанного господарства, скоротилася кількість оптових баз, ринків, промислових підприємств. Відповідно скоротився внесок системи у ВВП держави, до 2,4% у 2006 році зменшилася її питома вага у роздрібному товарообороті країни, а у 2008 році – майже до 2%. Слід одночасно зауважити, що питома вага споживчої кооперації з продажу продовольчих товарів (включаючи ресторанне господарство) в товарообороті України у 2010 році склала 6,1%, що менше рівня 2009 року на 0,1% та на 0,5% нижче показника 2008 року [6, с. 70-72; 12, с. 2, 9].

До прийняття кардинальних заходів щодо оздоровлення діяльності системи споживчої кооперації збитки її організацій і підприємств щороку зростали. Зараз же спостерігається тенденція скорочення загальної суми збитків, що свідчить про фінансове оздоровлення системи. Відповідно скорочується і кількість збиткових підприємств: у 2000 році їх частка становила 37,5% від загальної чисельності, у 2003 році – 15%, у 2006 році – 7,3%, у 2008 році – 3%, у 2009 році – 2,2%, а в 2010 році – лише 0,8% [12, с. 68].

Цей етап розвитку системи споживчої кооперації України можна назвати періодом перетворення, коли відбувається зміна основних параметрів системи, модернізуються її внутрішні підсистеми, розпадаються окремі елементи, що не пристосовані до умов середовища, обирається напрям подальшого функціонування і розвитку системи в умовах подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи. Саме середовище змусить змінити на новий лад внутрішні параметри системи споживчої кооперації шляхом імплементації програм подолання фінансово-економічної нестабільності, впровадження комплексу заходів по відновленню діяльності кооперативних об'єктів під час кризової ситуації.

Впроваджені вищим керівництвом кооперативних підприємств і організацій стратегії, програми, проекти і заходи в сучасних умовах їх функціонування і розвитку знайшли своє практичне втілення, повністю кореспондуються і узгоджуються із розробленими нами підходами щодо формування організаційно-економічного механізму управління розвитком системи споживчої кооперації України [18].

Узагальнені підходи вчених до виділення основних етапів розвитку системи споживчої кооперації України відображені нами у табл. 1.

Слід відзначити, що більшість організацій і підприємств системи споживчої кооперації України протягом доволі тривалого проміжку часу функціонували достатньо успішно, причиною чого була підтримка стану динамічної рівноваги зі своїм оточенням.

Таблиця 1

Узагальнені підходи науковців щодо виділення основних етапів розвитку системи споживчої кооперації України

№ з/п	Назва етапу (авторський варіант)	Автор та джерело за переліком посилань			
		Історія споживчої кооперації України [1, с. 44-372]	Бабенко С.Г., Гелей С.Д. [4, с. 4, 9-10]	Балабан П.Ю., Аліман М.В. [5, с. 7-28]	Макаренко А.П. [9, с. 130-131]
1.	Виникнення споживчої кооперації як громадсько-масової організації людей З середини 60-х рр. XIX ст. до початку XX ст.	1866-1870 рр. формування перших кооперативів споживчого типу. 1870-1890 рр. спад у діяльності споживчої кооперації через відсутність механізмів стимулювання пайовиків. 1890-1900 рр. відновлення діяльності споживчої кооперації, формування і закріплення нормальних (типових) статутів споживчих товариств, спрощення механізмів їх реєстрації.	1860-80 ті рр. виникнення перших споживчих кооперативів, інтеграція кооперативних зв'язків.	1860-80 ті рр. зародження перших споживчих кооперативів, формування органів управління і громадського контролю. 1880-1900 рр. зміна принципів господарської діяльності, зникнення перших збанкрутілих кооперативних підприємств.	Середина XIX ст. – 1914 р. стадія монополістичного капіталізму і вільної конкуренції (стихійний розвиток кооперації, пошук нових форм колективної господарської діяльності працівників).
2.	Інтенсивний розвиток кооперативного руху З початку XX ст. до 1917 року	1900-1905 рр. невпинне нарощування сільської споживчої кооперації. 1905-1914 рр. масове проникнення кооперативного руху у всі сфери суспільного життя, підвищення громадської активності до кооперативного будівництва, створення перших спілок і організація роботи з'їздів.	1890-1918 рр. прискорене поширення кооперативного руху, швидке зростання кількості споживчих товариств, закріплення їх соціальної спрямованості.	1890-1918 рр. прискорене зростання кількості споживчих товариств, об'єднання їх у спілки, поширення кооперативних ідей серед молоді, розвиток обслуговуючих кооперативів.	1914 р. – кінець 1950-х рр. одержавлення кооперативного руху, перетворення споживчої кооперації у розподільчу систему нормування товарів серед населення, що суттєво змінило її природу, структуру, фінанси і управління.
3.	Удосконалення правового забезпечення діяльності споживчих товариств і спілок З 1917 року до кінця 30-х рр. XX ст.	1917-1920 рр. бурхливий розвиток закупівель сільськогосподарської продукції і гуртової торгівлі товарами масового споживання, удосконалення процедур реєстрації кооперативів як юридичних осіб. 1922-1930 рр. підкорення споживчої кооперації політиці „воєнного комунізму” і перебудова її структури у період НЕП, зміна основ функціонування кооперативної системи в умовах становлення соціалістичного устрою (обов'язковість приписки і членства в єдиних споживчих товариствах), утвердження робітничої кооперації.	1917-1922 рр. організація діяльності і структурна побудова споживчих товариств і спілок. 1920-1930-ті рр. одержавлення кооперативної кооперації, об'єднання споживчих товариств у крупні спілки обласного рівня.	1918-1920-ті рр. організація діяльності і структурна побудова споживчих товариств і спілок. 1922-1930 рр. реорганізація споживчої кооперації і підпорядкування її партійно-більшовицькому режиму.	1914 р. – кінець 1950-х рр. одержавлення кооперативного руху, перетворення споживчої кооперації у розподільчу систему нормування товарів серед населення, що суттєво змінило її природу, структуру, фінанси і управління.
4.	Відновлення діяльності і бурхливий розвиток кооперативних організацій і підприємств З 1940-х рр. до середини 1980-х років	1930-1940 рр. перебудова споживчої кооперації в умовах встановлення планової, командно-адміністративної системи управління економікою і політики масової колективізації, ліквідація приватної торгівлі, період продовольчої кризи та політичних репресій провідних фундаторів кооперативних ідей. 1940-1950 рр. реорганізація	1920-1960-ті рр. одержавлення кооперації, виконання нею соціальної функції (забезпечення сільського населення товарами народного споживання). 1960-80-ті рр. створення	1941-1950 рр. споживча кооперація стає важливою ланкою в обслуговуванні українського села у післявоєнні роки і цілісною господарською інституцією. 1950-80-ті рр. втрата гнучкості у системі управління, зниження	1960-ті рр. – до теперішнього часу. настання ери постіндустріального розвитку, загострення конкуренції, поступова втрата ринкових ніш через наявність нових підприємницьких і приватних структур, погіршення стану кооперативних

		споживчої кооперації Західної України на радянський лад і включення споживцілок цього регіону до складу Укоопспілки, руйнування майже до 75-90% окремих кооперативних організацій і підприємств, забезпечення продуктами харчування і одягом населення у післявоєнний період. 1950-1960 рр. відбудова системи споживчої кооперації, формальне відновлення виборності правління і ревізійних комісій за «партійним принципом», участь у соціалістичних змаганнях, недостатня увага держави до капіталовкладень у споживчі товариства і спілки, стрімкий розвиток торгівлі, виробництва і громадського харчування. 1960-1980-ті рр. розширення господарської самостійності кооперативних підприємств, підвищення ініціативності працівників і їх економічного стимулювання, це період модернізації кооперативних закладів і нарощування потужності матеріально-технічної бази всієї кооперативної системи.	відповідної виробничої, соціальної і господарської інфраструктури.	ефективності праці, низький рівень оплати праці в системі, нівелювання ролі пайовиків.	підприємств через обмежений рівень фінансових можливостей, реструктуризація господарської діяльності, розпродаж нерентабельних об'єктів, спроба залучення додаткових капіталовкладень і збільшення чисельності пайовиків, модернізація виробничих потужностей.
5.	Кризовий стан основних галузей діяльності системи З середини 80-х рр. XX ст. по 1991 рік	1985-1990 рр. спад у діяльності споживчої кооперації через зниження чисельності сільського населення (покупців і пайовиків), постійне недовиконання планів, відсутність коштів для впровадження нових технологій, повільну переорієнтацію структури економіки, не доопрацювання з боку управлінського персоналу, низьку ініціативу працюючих, появу нових конкурентів на традиційному ринку.	1990-1991 рр. розпад соціалістичної системи ведення господарства, розрив зв'язку у функціональному, територіальному і галузевому зрізах.	1985-1990 рр. період перебудови системи, прийняття нових законодавчих актів, проте загальна криза в економіці і в подальшому гальмує необхідні структурні зрушення.	Настання ери постіндустріального розвитку, загострення конкуренції, поступова втрата ринкових ніш через наявність нових підприємницьких і приватних структур, погіршення стану кооперативних підприємств через обмежений рівень фінансових можливостей, реструктуризація господарської діяльності, розпродаж нерентабельних об'єктів, спроба залучення додаткових капіталовкладень і збільшення чисельності пайовиків, модернізація виробничих потужностей.
6.	Подолання кризових явищ, активний пошук шляхів адаптації кооперативної системи до нових умов господарювання З 1991 року і до цього часу	1991-1996 рр. руйнування адміністративної системи організації народного господарства, спад виробництва і всеохоплююча криза, значне скорочення мережі споживчих товариств, зменшення кількості працюючих, прийняття Закону України „Про споживчу кооперацію”.	1991-2000 рр. втрата конкурентного потенціалу системи, позицій на внутрішньому споживчому ринку держави. 2002-2006 рр. відновлення стану споживчих товариств і спілок, модернізація діючих об'єктів на нових ринкових засадах.	1990-1999 рр. кризовий стан через значне відчуження кооперативного майна, неурегульоване законодавство. 2000-ні рр. структурна реорганізація системи, передача основних функцій і прав споживчим товариствам, модернізація системи, її інтеграція зі структурами інших форм власності.	

Зміни, що відбувалися в системі, були дискретними, але завжди узгоджувалися із загальними напрямками трансформацій оточуючого середовища. Досить довго у системі споживчої кооперації не

було чіткої стратегії розвитку, а тому кооперативні організації і підприємства вимушені були змінювати свою діяльність у напрямі стихійного пристосування до умов ринку.

За таких обставин керівники різних рівнів і ланок споживчої кооперації узгоджували діяльність своїх підприємств не лише із вищестоящими органами управління і контролю, але й враховували еволюцію самого середовища. Це було однією із причин подолання руйнівних процесів у системі, накопичення відповідних ресурсів і подальшого стабільного функціонування і розвитку. Доцільність застосування такого підходу до управління розвитком кооперативних об'єктів пояснювалося неможливістю прогнозування стану організаційного оточення в майбутньому і нерозривним зв'язком соціально-економічної системи з її безпосереднім оточенням, проходженням основних еволюційних етапів системою відповідно до траєкторії розвитку її середовища.

Саме тому вважаємо за доцільне запропонувати модель дослідження основних етапів розвитку системи споживчої кооперації України у відповідності до траєкторії соціально-економічного розвитку національної економіки (рис. 1) [18, с. 57]. Доцільно зазначити, що часовий горизонт дослідження, прийнятий у моделі, відповідає періоду зародження кооперації в середині 60-х рр. XIX ст. і показує відповідний вектор станів розвитку, які проходила система до нашого часу.

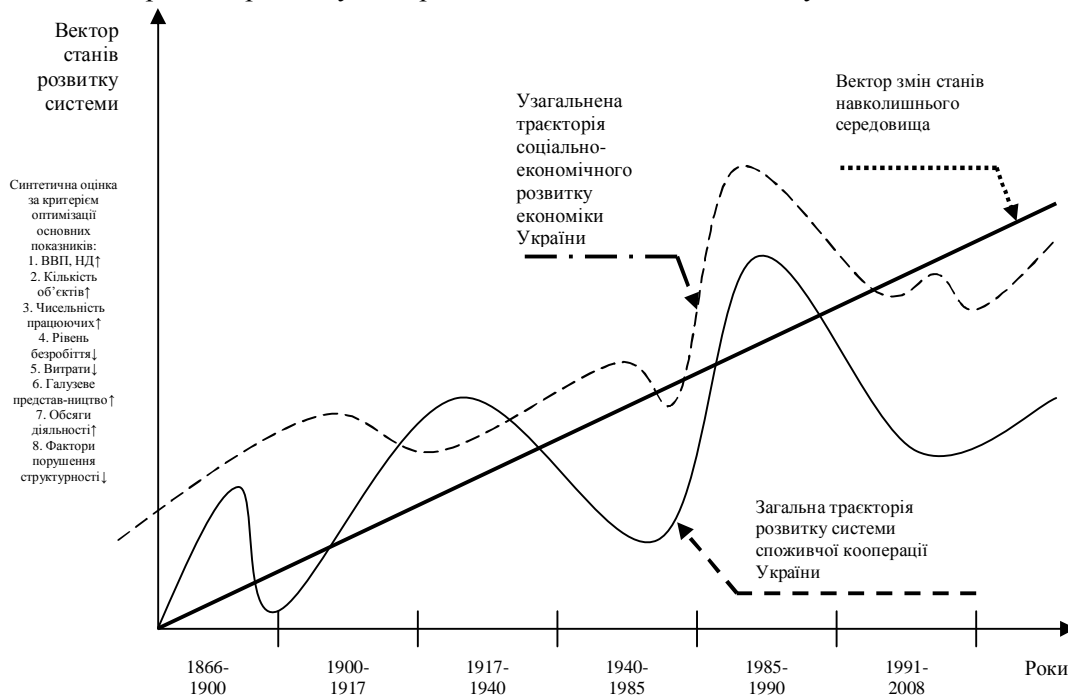

Рис. 1. Еволюційні етапи розвитку системи споживчої кооперації та економіки України на основі синтетичної оцінки за критерієм оптимізації показників (авторська розробка)

Через неможливість виміру кількісних показників розвитку національної економіки протягом XIX-XX ст., причинами чого є неузгодженість даних, розвиток багатьох об'єктів системи у різних соціально-економічних, політичних, історичних, культурних умовах, розпад старих суспільних формацій і стрімкий перехід до нових і т.п., ми застосували набір синтетичних (якісних, візуальних) експертних оцінок, в основу виміру яких було закладено інтуїтивно-логічні критерії оптимізації наступних показників (1):

$$Q_{opt} = \begin{cases} 1. \text{ ВВП, НД} \uparrow \\ 2. \text{ Кількість об'єктів} \uparrow \\ 3. \text{ Чисельність працюючих} \uparrow \\ 4. \text{ Рівень безробіття} \downarrow \\ 5. \text{ Витрати} \downarrow \\ 6. \text{ Галузеве представництво} \uparrow \\ 7. \text{ Обсяги діяльності} \uparrow \\ 8. \text{ Фактори порушення структурності} \downarrow, \end{cases} \quad (1)$$

де Q_{opt} – критерії стану оптимальності показників;

ВВП, НД – відповідно рівні валового внутрішнього продукту і національного доходу для оцінки соціально-економічного розвитку економіки.

Доцільно відзначити, що 1 і 4 показники можна використати для оцінки загального стану розвитку економіки; 2 показник – для оцінки загальної траєкторії розвитку системи споживчої кооперації України; 3, 5-8 показники – для оцінки як загального стану економіки України, так і системи кооперативного господарювання.

Ми бачимо, що в цілому траєкторія розвитку споживчої кооперації України відповідає основним тенденціям розвитку національної економіки. Так, за групою обраних нами структурних показників в економіці України і в кооперативній системі спостерігається етап зростання до 1917 року (у системі споживчої кооперації протягом 1860-1880 рр. відбувається деяке гальмування загальної тенденції, що пояснюється низкою факторів, перерахованих нами вище). Починаючи з 1890-х рр. і до 1917 року ми бачимо пошлявлення активності і стрімкий розвиток кооперативного руху. В силу об'єктивних причин як в економіці України, так і в кооперативній системі ми бачимо деякий спад протягом 1917-1922 рр.

Соціально-економічні реформи, що були здійснені протягом наступних двадцяти років заклали фундамент нової адміністративно-командної системи управління народним господарством, що наприкінці дало позитивні результати (в основному за рахунок структурних трансформацій). Період 1941-1950 рр. можна назвати періодом відбудови народного господарства, а тому основна діяльність системи споживчої кооперації була спрямована на забезпечення продовольчими і господарськими товарами широких верств населення, особливо у сільських місцевостях. Цим пояснюється деякий спад загальної тенденції.

Період 1950-1985 рр. характеризується стрімкою тенденцією зростання ключових макроекономічних і структурних показників діяльності як народного господарства, так і споживчої кооперації нашої країни. Цьому сприяли адекватна вимогам того часу державна грошово-кредитна та фінансово-бюджетна політика, формування розгалуженої ринкової інфраструктури, налагодження міцних зв'язків між сферами виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ на всіх рівнях управління, прийнятий господарський механізм регулювання економіки.

Проте, загострення протиріч всередині економічної системи країни протягом 1980-1990 рр. вплинуло на деформацію і втрату її колишньої гнучкості, кардинальної необхідності проведення реформ із оновлення діючого господарського механізму управління, проте можливості і засоби їх практичної реалізації задіяні своєчасно не були. Результат – розпад адміністративно-командної і формування паростків ринкової системи управління економікою. Але цей процес не проходив стабільно і безболісно. Розрив колишніх економічних зв'язків, перебудова економіки на нових ринкових началах із приділенням особливої уваги торгівлі та сфері послуг і, в той же час, ігноруючи модернізацію об'єктів виробничої сфери та соціально-культурного призначення, відсутність виваженої стратегії соціально-економічного розвитку економіки на тривалу перспективу, призвели до кризових явищ середини 90-х рр. ХХ ст. Тільки починаючи з 1999 року (а у системі споживчої кооперації України – з 2002 року) спостерігається певне пошлявлення економічних параметрів діяльності народного господарства, його основних галузей та господарюючих суб'єктів. Однак, ми бачимо із рис. 1 те, що вектор станів розвитку системи (економіки в цілому і споживчої кооперації зокрема) ще не досяг рівня вектору змін станів навколишнього середовища. Це означає, що є певні резерви і невикористаний потенціал у досліджуваних системах, використавши який можна значно поліпшити процеси функціонування і розвитку будь-якої соціально-економічної системи, як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих соціально-економічних систем.

Перевагами запропонованого підходу до дослідження станів розвитку соціально-економічних систем є: наочність подання складної проблеми; використання набору синтетичних (якісних і кількісних) показників оцінки стану системи, який може змінюватися у просторі і в часі; зведення в єдину модель явищ і процесів, притаманних як загальній системі (економіці країни), так і окремим її складовим (галузям господарської діяльності, сферам господарювання, об'єктам різних форм власності); адаптованість із теоріями організації, корисності та концепцією життєвого циклу системи.

На шляху свого розвитку і становлення споживча кооперації пройшла через різні труднощі і негаразди, їй доводилося постійно долати усілякі випробування на закріплення здатності до виживання та існування взагалі. Незважаючи на всі обмеження у діяльності, політичний та економічний диктат, споживчій кооперації в Україні вдалося вистояти і зберегти основну сутність і риси громадсько-господарської організації. За порівняно невеликий період завдяки підтримці пайовиків, величезному трудовому внеску працівників кооперативних організацій і підприємств у споживчій кооперації була створена потужна багатогалузева інфраструктура.

Таким чином, трансформаційний період розвитку національної економіки змусив переглянути методи господарювання на підприємствах (в організаціях, установах) різних форм власності. Це, у

свою чергу, вимагало раціоналізації діючої системи управління, оптимізації процесів управління в межах функціональних підсистем, впровадження адаптивних і гнучких механізмів управління. Не стала виключенням і багатогалузева, ринкова за своєю природою, багатфункціональна система споживчої кооперації України, що пройшла крізь тернистий шлях свого розвитку, вийшовши на початку XXI ст. на стійку траєкторію економічного зростання. Незважаючи на глибинні наслідки світової фінансово-економічної кризи кінця 2008 – середини 2010 років і появу кризових тенденцій економічного розвитку у зв'язку з розгортанням другої хвилі економічної кризи у середині 2011 року підприємства та організації системи споживчої кооперації України продовжують функціонувати, пристосовуючись до змін ринкового простору.

У сучасних умовах особливий інтерес викликають подальші наукові дослідження реального стану організаційно-економічного механізму управління розвитком цієї системи із виокремленням структурних елементів, а також розробка практичних заходів щодо удосконалення роботи кооперативних підприємств і організацій у трансформаційний період.

Література

1. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : [підручник для студ. коопер. вузів] [Текст] / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук, С. О. Лихолат. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
2. Аполій В. В. Споживча кооперація України : проблеми сучасного розвитку [Текст] / В. В. Аполій, С. Г. Бабенко, Г. І. Башнянін, Л. К. Бесчасний, О. Д. Вовчак. – Кн. 1. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 366 с.
3. Бабенко, С. Г. Споживча кооперація України : історичні та соціально-економічні аспекти : [зб. наук. статей] [Текст] / за ред. С. Г. Бабенка. – К. : Редакція газети „Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, 1996. – 192 с.
4. Бабенко С. Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті [Текст] / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – К. : Вісті ЦССТУ, 2003. – 160 с.
5. Балабан, П. Ю. Історичні аспекти розвитку споживчої кооперації України : текст лекції [Текст] / П. Ю. Балабан, М. В. Аліман. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2004. – 37 с.
6. Балабан П. Ю. Підприємницька діяльність у споживчій кооперації : теоретичні аспекти [Текст] / П. Ю. Балабан, А. Ю. Рутгайзер // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2004. - № 1 (11). – С. 69–73. – (Економічні науки)
7. Березін О. В. Стан та шляхи підвищення ефективності заготівельної галузі споживчої кооперації України : [монографія] [Текст] / О. В. Березін, Л. М. Березіна, Н. В. Бутенко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. – 193 с.
8. Інтернет-сервер офіційного сайту Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coop.com.ua>. – Заголовок з титулу екрану.
9. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения: [учеб. пособие для студ. высш. и сред. коопер. учеб. заведений] [Текст] / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ „Маркетинг”, 2000. – 328 с.
10. Маркетинг підприємств споживчої кооперації України : [монографія] / за ред. М. А. Окландера. – Одеса : Автограф, 2005. – 278 с.
11. Маркіна І. А. Особливості галузевого управління споживчою кооперацією України в ринкових умовах господарювання : текст лекцій з курсу „Менеджмент підприємства” для студ. вищих навч. закладів [Текст] / І. А. Маркіна. – Полтава : ПКІ, 2000. – 21 с.
12. Основні показники господарсько-фінансової діяльності підприємств і організацій Кримспоживспілки, облспоживспілок за 2010 рік [Текст]. – К. : Центральна спілка споживчих товариств України, 2011. – 107 с.
13. Основы управления кооперативным хозяйством : [учеб. для коопер. техн.] [Текст] / А. С. Панкратов, В. И. Блистер, М. К. Ивлиев, В. Т. Жигалов. – М. : Экономика, 1985. – 256 с.
14. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2265-ХІІ [Текст]. – К.: Укоопреклама, 1992. – 15 с.
15. Стратегія розвитку споживчої кооперації України (2004-2015 рр.) [Текст] / кер. авт. коллек. С. Г. Бабенко. – К. : Укоопспілка, 2004. – 62 с.
16. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации [Текст] / М. И. Туган-Барановський ; ред. коллегия Л. А. Булочникова и др. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
17. Управление кооперативным хозяйством : [учеб. для высш. коопер. учеб. Зав.] / А. К. Семенов, В. И. Блистер, В. Т. Жигалов и др.; руков. авт. коллек. А. К. Семенов, В. И. Блистер. – М.: Экономика, 1990. – 319 с.
18. Шимановська-Діанич Л. М. Організаційно-економічний механізм управління розвитком підприємств та організацій споживчої кооперації України : теорія і практика : [монографія] [Текст] / Л. М. Шимановська-Діанич, В. А. Власенко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 341 с.

Рецензент докт. екон. наук, професор С. С. Николенко